

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KÁKOSY LÁSZLÓ

BÉS EGY KOPT LEGENDÁBAN

A régi pogány vallás eltűnése Egyiptomban elkeseredett ideológiai és politikai harcok közepette ment végbe. A császárkorban is igen nagy tekintélye van a legősibb hagyományokat ápoló, a nagy templomokban működő papságnak, mely nemcsak a régmúlt örökségét foglalta irásba és látta el magyarázatokkal, hanem — mint ezt az Esna-i templom most kiadás alatt álló szövegei is bizonyítják — még tovább is fejlesztette a régi teológiai rendszereket, elsősorban a teremtés-mítoszok területén.¹ A kereszténységgel szemben a fő ellenálló erőt azonban mégsem ez a korabeli való élettől már teljesen elszakadt csoport jelentette, hanem a görög-egyiptomi vallásnak az a sajátos keveréke, mely a nagy egyiptomi és görög istenek összeolvasztásával a lakosság széles rétegei számára elfogadható mitológiát teremtett, s mely szinkretisztikus vonásai miatt gyorsan népszerűvé vált a Római Imperium különböző provinciáiban. A néphit mellett fontos tényező az újplatonikus filozófia, melynek képviselői Alexandriában hosszú ideig ragaszkodnak a régi hitnek egy olyan formájához, mely fokozatosan az egyiptomi kultuszok irányába mutat közeledést. Az egyre inkább misztikába süllyedő késő-antik bölcsélet az egyiptomi vallásban látta tanainak igazolását és Egyiptomon kívüli képviselői is (Iamblichos, Proklos)² lelkes védelmezői a Nílus-völgy istenségeinek. Magában Egyiptomban azonban Alexandrián kívül sem ezeknek a legműveltebb pogányok szűk rétegéhez szóló tanításoknak, sem a hermetikuskok eksztatikus rajongásról és Egyiptom-imádatról tanúskodó, emelkedett hangú értekezéseinek nem volt különösebb tömeghatása, kétségtelen azonban, hogy az értelmiségre gyakorolt befolyásuk révén közvetve elősegítették a pogány néphit fennmaradását is. Az egyiptomi pogányság harcát támogató, különösen az 5. században jelentőssé váló erőt jelentettek a régi hithez szívósan ragaszkodó núbiai törzsek. A blemmysők jelentős katonai ereje sok gondot okozott Bizáncnak, s 452-ben Maximinus, a császár hadvezére kénytelen a velük kötött békeszerződésben a Philae-i Isis-tisztelet gyakorlását megengedni. A núbiai törzsek meglátogathatták az istennő szentélyét, sőt szobrát évenként ki is kölcsönözhatték. Csak 552-ben a száz évre kötött egyezmény lejártá után szüntette meg Iustinianus a pogányságnak ezt az egyik utolsó maradványát, s a szobrokat Konstantinápolyba vitette.³

Az egyiptomi nemzetiségű lakosság gyorsabban áttért a keresztény hitre, mint a görögök. A kopt szövegek a pogányokat általában *hellének*-nek nevezték.

Az egyiptomi pogányság utolsó évszázadairól az írásos források és a régészeti anyag viszonylagos bősége ellenére is meglehetősen nehéz tiszta képet alkotni. A szinkretisztikus áramlatok az i. sz. IV—V. századra erős nyomot hagytak az egyiptomi valláson is, a későbbi kopt varázsszövegekből azonban úgy tűnik, hogy a legnépszerűbb istenségek mitológiai szerepe alapvetően nem változott meg.⁴ Ennek ellenére a kopt és a későcsászárkori görög nyelvű mágikus szövegek által nyújtott kép egészében meglehetősen idegenül hat. A kereszténység térhódításának idejében a pogány kultuszok arcu-

¹ Az esnai szövegekre ld. pl. *S. Sauneron—J. Yoyotte: La naissance du monde selon l'Égypte ancienne.* (Sources Orientales I.) Paris, 1959. 71 skk.

² Proklos a Philae-i Isis tiszteletére is írt himnuszokat. (Marinos: *Vita Procli.* ed. *Boissonade*) 19. *Th. Hopfner: Fontes historiae religionis Aegyptiacae.* Bonnae 1922—685. A pogányság pusztulásának korszakára ld. pl. *De Lacy O'Leary: The Destruction of Temples in Egypt.* BSAC IV. 1938. 51 skk., *R. Rémondon: L'Égypte et la suprême resistance au christianisme.* (V—VII siècles) BIFAO LI. 1952. 63. skk. stb.

³ *A. Erman: Die Religion der Ägypter.* Leipzig—Berlin 1934. Procopios: *De bello Persico* (ed. *Hauray*) I. 19 (37) *Hopfner: i. m.* 708.

⁴ *A. M. Kropp: Ausgewählte koptische Zaubertexte.* III. Bruxelles 1930. 5 skk.

lata valószínűleg gyorsan módosult, ennek a folyamatnak egyes részleteit azonban a kutatás eddig nem tisztázta. A továbbiakban a későegyiptomi vallás és a kopt kori továbbélések kérdését konkrét példával próbáljuk megvilágítani, egy kopt szöveg elemzésével.

Apa Mózes legendás életrajzában található a következő részlet:⁵

Mininsa nai aui inkji naptime snau etimmau aupahtu haratif impenjöt apa Mousēs ausipsöpif — epidē intaudaimonion imponēron bök ehun epirpe etümüte erof ēe Bēs pa etimpemhit immonastērion. Auō nešafi ebol niřröhüt inünetparage. Hoine men hün netešafrahtu šauir bille epeubal inwöt henkove šareneu(kji)ē šowe. Hoine šafaau inkjale eneuurēte henkove ešafreneuho kjōu(kj), hoine ešafaau inal auō inūmpo. Nešare hah gar nau erof eřfōkje epešēt hūmpirpe eřšibe immoř inhah inšmot. Auō tai te the intapdaimōnion etimmau ir hah impethou. Eapnute anikhe šaftefouōnīh (sic!) ebol inneřšpēre.

Ppetwaab de Apa Mōsēs ařči nimmaf inkesařif inson inēōre hün tpistis. Ete nai ne Apa Paule mün Apa Andreas mün Apa Hēliās mün Apa Jōsēph mün Apa Psate mün Apa Ph(oibamōn) nei immau. Hō anok peireřmobe. Afütin de ařbök ehun elpnau inruhe. Peče ppetwab nan ēe šlāl hün uōk ebol intetensopīs impnute. — Interenarkhi de inšlāl apma kim haron. Ahennokj inhrou šōpe hitē immon inthe inhenbrēkje mün henhrubai. — Peče penjōt ēe impirir hote henphantacia indaimōnion ne. Ennau de etefnokj immüntčarhēt anon de anhūpominē auō nenmēn ebol (h)im pešlāl. Hün paše de inuē(šē) apdaimōni(on oš) ebol ēe ša (tnau ekti hi)se nan (ō Mōsēs alla ime nak ēe inuinair hote hētik an) auō innekšlāl naešir laaw nai an eko inuše inrois tenu epčinē. Pōt nak impermū ingmeut netnimmak. Aimeut hah gar inčasihēt intekhe. Auō nešafōš ebol inthe inumase, hensop de on eřti hrou inthe inhentōor. Hensop de on ešansōtim epehrou inhenmēše eupēt ehrai ečōn auō insehōn eron an eptēriř. — Hensop de on nešairkim epma etinaheratīn inhētif hōste eřnahe e(pes)ēt ečōn auō enešareuon inhētīn he ečim peřho hūin the etefnoin impkah haron. Penjōt de nešafamahte immon niřtounosin eřčō immos ēe impirir hote alla tōk inhēt tetnanau epeou impnute- . . .

(A szöveg átírásánál Till rendszerét vettük alapul. [Koptische Grammatik.² Leipzig 1961. 40]) A magánhangzók átírását tipográfiai okokból egyszerűsítettük. A rövidséget nem jelöltük külön. A görög szavak visszaadásánál a szöveg helyesírását vettük tekintetbe, ezeket külön nem jelöltük.)

«Ezek után eljöttek a két ottani falu lakói, leborultak a mi atyánk, *Apa* Mózes lábaihoz, és könyörögtek neki, mivel egy gonosz démon, melyet Bésnek neveznek, költözött⁶ be a templomba,⁷ mely a kolostortól északra van. Ki (is) szokott jönni ezenkívül, és leüti mindazokat, akik arra járnak. Egyesek azok közül, akiket leüt, megvakulnak egyik szemükön, mások keze elszárad, némelyek lábát megbénítja, mások arcát eltorzítja,⁸ némelyeket süketté és némává tesz. Nagyon sokan szokták őt látni, amint leugrik a templomból, és sokféle alakba változtatja magát. Ilyen módon tehát ez a démon igen sok gonoszt tett. Isten megengedte ezt, hogy csodáit kinyilváníthassa.

Szent *Apa* Mózes magával vitt hét erős hitű testvért is. Ezek pedig: *Apa* Paulos és *Apa* Andreas és *Apa* Éliás és *Apa* Josef és *Apa* Psate és *Apa* Phoibamon. Én bűnös is⁹ ott voltam. (Magával) vitt minket, s bement a templomba este idején. A szent így szólt hozzánk: Imádkozatok buzgón és könyörögjetez istenhez. Mikor imádkozni kezdünk, a hely megmozdult alattunk, s nagy zaj keletkezett előttünk, mint a villámok és a mennydörgés. A mi atyánk így szólt: Ne féljetez, a démon szemfényvesztései ezek. Mikor láttuk az ő nagy állhatatosságát, mi (is) helytálltunk, és kitarítottunk az imádságban. Éjfélkor felkiáltott a démon: Mennyi ideig okozol (még) kint nekünk, ó Mózes? Tudd meg azonban, hogy nem félek tőled és a te imádságaid semmit sem tehetnek ellenem. Hiába virrasztod át az éjszakát. Menekülj! Ne halj meg és ne öld meg azokat, akik veled vannak. Megöltem ugyanis már sok olyan fajtájú gőgöst, mint te. Bőgött, mint egy bika, némelykor pedig olyan hangot adott, mint a lovak, néha pedig tömegek hangját hallottuk, melyek felénk rohantak, de egyáltalán nem közeledtek hozzánk. Néha pedig (úgy) megrázta a helyet, ahol álltunk, (hogy úgy látszott), mintha ránk akart volna esni. Némelyik közülük az arcára zuhant, mivel annyira rázta a földet alattunk. A mi atyánk azonban megragadott minket, felemelt minket, miközben ezt mondta: ne féljetez, hanem erősítsétek meg szíveteket, és látni fogjátok isten dicsőségét! . . .»

⁵ *W. Till* kiadását vettük alapul. (Koptische Heiligen und Martyrerlegenden. Orientalia Christiana Analecta 108. 1936. 52 skk.)

⁶ Szó szerint: bement.

⁷ Az *pnē* szó gyakran jelöli a pogány templomokat.

⁸ A szöveg felfogható olyan értelemben is, hogy a démon egyesek arcát *elfordítja*.

⁹ Ti. a legenda szerzője.

A szöveg itt — a legérdekesebb résznél — sajnos félbeszakad, az egész történet hangvétele, az életrajz többi része és a hagiográfiai irodalom rokon szövegei alapján azonban biztosra vehető, hogy az író a továbbiakban a démon legyőzését mondta el.

A színhely tehát egy régi pogány templom, ahol egy istenség jelenik meg időnként, és különféle ártalmakat okoz az arra járóknak. Apa Mózes az i. u. V—VI. században élt, tehát abban az időben, amikor a régi és az új vallás harca a birodalomban és Egyiptomban is régen eldőlt. A legyőzött pogányság azonban még olyan erőt jelentett, mely ellen komoly küzdelmet kellett folytatni. A kopt irodalom bőven szolgáltat erre a harcra vonatkozó adatokat. Az egyik elbeszélés például a pogány templom elpusztításának okaként megemlíti, hogy itt keresztény gyermekeket áldoztak fel Kothos istennek.¹⁰ Senute az atripei és pleviti templomokat pusztította el, a pogány Gesiost könyveitől fosztotta meg.¹¹ Mózes életrajzának egy másik részlete¹² is az abydosi pogány templomok megsemmisülését mondja el. A pogányok elleni harc nagy szerepet töltött be a IV—V. századi kopt szerzetesek életében.

Az ismertetett legendában a szent nem pogány papokkal, hanem egy kísértő régi istenséggel kerül szembe. Tekintettel arra, hogy keresztény szerző alkotásáról van szó, természetesnek kell tartanunk, hogy a felhasznált motívumok nagy része — ha nem is teljesen azonos formában — a kanonikus iratokban és a hagiográfiai irodalomban is megtalálható. A görög kölesönszóval *δαυμόνιον*-nak nevezett istenséget a legenda írója a gonosz szellemek, ördögök jellemző tulajdonságaival ruházza fel.

A démon egy régi pogány szentélyben jelenik meg. A korabeli vallás szerint ember nem járta, elhagyatott helyek, romok a rossz szellemek kedvenc tartózkodási helyei. Az Ószövetség prófétái Babilon romjait és hasonló jellegű elhagyatott vidékeket népesítették be kísérteties lényekkel.¹³ Az Újszövetség írói szerint is pusztá helyeken, a föld mélyében stb. laknak a démonok,¹⁴ s Krisztus megkísértését is mint a pusztában történt eseményt írják le.¹⁵

A szorosan Egyiptomhoz kapcsolódó keresztény irodalom is sok adatot szolgáltat erre a tárgyra vonatkozólag. Az Athanasios-féle Antonius-vita szerint — mely több helyen feltűnő hasonlóságot áruel a Mózes-legendával — Szt. Antal remete egy régi sírba¹⁶ zárkózva vívta meg legnehezebb küzdelmeit a sátán hadseregével. Palladius Historia. Lausiaca-jában¹⁷ eleven színes leírást kapunk Szt. Makarios látogatásáról az itt Jannés és Mambrés néven említett híres egyiptomi varázslók sírjánál. Különféle démonok és maga az ördög védték ezt a régi emléket, és próbálták — hasztalanul — megakadályozni megközelítését. Itt természetesen nemcsak a hely elhagyatottsága, hanem a varázslókkal való kapcsolat is indokolja démonok jelenlétét.

A *Vitae Patrum*¹⁸ egyik részlete szerint egy pogány pap megtért fia elmesélte, hogy egyszer gyermekkorában a sátánt és kísértetét látta a bálvány templomában.

Az elbeszélő szerint a démon különféle alakokban jelent meg. Ez a «Proteus motívum» szintén közsímert a keresztény irodalomból a gonosz szellemmel kapcsolatban. A kanonikus iratok közül az Apocalypsis sokat beszél az ördög különféle formáiról, a leggazdagabb anyagot azonban a hagiográfiai irodalom nyújtja. Az adatok tömegéből most csak néhány egyiptomi vonatkozását ragadunk ki. A már említett Antonius-élet-

¹⁰ A szöveg új publikációja: A. Mallon: Grammaire Copte. Beyrouth 1956. 88 skk.

¹¹ J. Leipoldt: Schenute von Atripe. (Texte und Untersuchungen zur Gesch. der altchristlichen Literatur NF. X) Leipzig 1904 178 skk.

¹² Till: i. m. 67 sk.

¹³ Jesaia 13, 21 (Babilon), 34, 14 (Edom), Jeremiás 50, 39 (Babilon). stb. Tobit VIII. 3. (*Ἀσμοδαῖος*) A babiloni vallás szerint is elhagyatott helyeken laknak a démonok. A. Ungnad: Die Religion der Babylonier und Assyrer. 1921. 290.

¹⁴ Mt. XII. 42, Lk. XI. 24, Apk. XX. 2.

¹⁵ Mt. IV. 1 skk., Mk. I. 12 skk., Lk. IX. 1 skk.

¹⁶ Migne: PG. XXVI. 853 skk. Ld. még Scott—Moncrieff: Paganism and Christianity in Egypt. Cambridge 1913 204 sk

¹⁷ Migne: PG. XXXIV. 1051 skk.

¹⁸ Vitae Patrum Pelag. IV. 39. Hopfner: i. m. 666. Ha valahol pogány templomot alakítottak át kereszténnyé, előzőleg exorcismust kellett végrehajtani. Vö. F. W. Deichmann—P. de Labriolle: Christianisierung cikkét a Reallexikon für Antike und Christentum Bd. II.-ben 1230. A pogány szentek szentjét általában nem vették be az új tempomba, sőt pl. Medinet Habuban szét is rombolták. Ibid. 1231. Ld. még A. Böhlig Aegypten cikkét ugyanitt 136 sk.

rajz szerint az ördög mint asszony,¹⁹ majd mint néger gyerek jelent meg a remetének.²⁰ A régi pogány sírban lefolyt második küzdelem alkalmával a démonok oroszlánok, medvék, leopárdok, kígyók, skorpiók stb. alakját vették fel.²¹ Apa Jacaron kopt aktáiban egy kutyafejű démon szerepel,²² a Makarios történetében is különféle formájú démonok védik a varázslók sírját. A kopt varázslásban egyszarvúként is megjelenik.²³

A gonosz démon által okozott földrengés motívuma kétszer is szerepel a szövegben. Ehhez is találhatunk párhuzamot az Antonius-vitában,²⁴ mely szerint a második sírbeli küzdelem alkalmával a démonok támadásának kezdetekor a terem megrendült, s a remetének úgy tűnt, mintha a démonok a négy meghasadt falon át özönlöttek volna be.²⁵ Ugyancsak közös mozzanata mindkét legendának, hogy a szent kigúnyolja a démonok erőfeszítéseit.²⁶

A legenda tehát egészében a korabeli keresztény irodalom hatását mutatja. Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy a felsorolt motívumok egy része kétségtelenül pogány előzményekre megy vissza. Történetünkhöz nagyon közelálló elbeszélés található például Lukianosnál,²⁷ ahol egy szereplő egyiptomi könyvekkel felszerelve hatol be egy kísértetjárta házba. A démon ott is különféle állatok képében próbálja elijeszteni a bemelegkedőt. Vizsgálataink szempontjából a döntő most az, hogy a legenda szövege nem mutat jelentős eltéréseket a korabeli keresztény irodalom hasonló jellegű alkotásaitól, tehát ez esetben nem egy pogány mítosz késői felbukkanásáról van szó. A démon azonban Bés nevét viseli, s következőkben megkíséreljük a legendában játszott nagy szerepét megmagyarázni. Bés az ördögnek a keresztény hagiográfia más alkotásaiból ismert vonásaival felruházva jelenik meg, joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogy a régi egyiptomi vallásban játszott szerepe kiindulópontul szolgálhatott-e alakjának ilyen vonásokkal való felruházásához.

Az i. sz. V. században a Nílus-völgy lakosságának túlnyomó többsége már kétségtelenül keresztény, a régi legyőzött istenektől való babonás félelem azonban még kétségtelenül erősen élt széles rétegek között. Középkori leírások, feljegyzések²⁸ és a modern arab folklór²⁹ is számos példát szolgáltat arra, milyen ijesztő hatást keltenek a régi egyiptomi szobrok és istenábrázolások. Az egyiptomi remetesség virágkorában különösen sok hasonló történet keringhetett szájról szájra. Az emberek világától elvonult, önkínzásoktól elgyötört testű remeték zaklatott képzetében a sivatag és a romok halott világa a gonosz lelkek seregével népesült be, akikkel nekik állandó küzdelmet kellett vívniuk. Ebben a légkörben könnyen érthetővé válik, hogy a templomokban látható³⁰ félelmetes külsejű Bés ábrázolásokról is rémtörténetek keltek szárnyra, s egyesek a templomon kívül is látni vették, s őt tekintették betegségük okának. Az istenség torz arca és ijesztő alakja mindenesetre könnyen szolgálhatott kiindulópontul a gonosz szellemmel való átalakuláshoz.

Ennek ellenére talán meglepőnek látszik, hogy az egyiptomi Pantheonnak ez a jelentéktelen istensége túlélte a pogányság pusztulását. Bés külseje ellenére sem tartozott a rosszindulatú egyiptomi istenségek közé,³¹ sőt védelmet vártak tőle. Az egyip-

¹⁹ *Migne*: PG. XXVI. 848.

²⁰ *Ibidem* 849. Megemlítenédnek tartjuk, hogy a néger fiú motívuma a graeco—egyiptomi varázslásban is szerepel. PGM. II. 16 (Brit. Mus. CXXI. 3. sz.).

²¹ *Migne*: PG. XXVI. 857.

²² *Jacoby*: Der hunds-köpfige Dämon der Unterwelt. AfRW 1929. 219 ff.

²³ *Kropp*: i. m. I. 47, III. 62.

²⁴ *Migne*: PG. XXVI. 857. A Historia Lausiaca is beszél az ördög által okozott földrengésről. *Migne*: PG. XXXIV. 1180.

²⁵ Valószínűleg a sír falait borító, számára érthetetlen ábrázolások járultak döntő mértékben hozzá a vízió létrejöttéhez.

²⁶ *Migne*: PG. XXVI. 857.

²⁷ Philopseudes 31.

²⁸ *E. Graefe*: Das Pyramidenkapitel in Al-Makrizi's Hišat. Leipzig, 1911 passim.

²⁹ *G. Legrain*: Louqsor sans les pharaons. Bruxelles—Paris 1914 102 sk. (Bés mint Aitallah kísértet.) A Bés szobrokat ma is általában gonosz szellemek ábrázolásának tartják Egyiptomban. *H. A. Winkler*: Die reitenden Geister der Toten. Stuttgart 1936 10.

³⁰ *Krall*: i. m. 72 skk., (Abb. 66. 62, 63, 64). *S. Morenz—J. Schubert*: Der Gott auf der Blume. Accona 1954. 57.

³¹ Bésre ld. *J. Krall*: Über den ägyptischen Gott Bes. Jahrb. der kunsthistorischen Sammlungen des . . . Kaiserhauses IX. (1889) 72 skk. *F. Ballod*: Prologomena zur Geschichte der zwerghaften Götter in Ägypten. München 1912, *A. Erman*: Die Religion

tomi szövegekben sok olyan rosszindulatú és hosszú időn át rettegett istenség és démon szerepel, melyek jelentőségben messze túlszárnyalták Bés alakját. (Seth, bizonyos fokig Sehmet, a «Halottfaló», az «istenek követői» stb.) Ha azonban a későkorai és a római Egyiptom vallását vesszük szemügyre, megfigyelhetjük annak a folyamatnak a részleteit, melynek során a régi hitnek aránylag ritkán emlegetett és a nagy mitológia-rendszerekben egyáltalán fel nem vett istenalakja, vagy talán helyesebben démona mind nagyobb szerephez jut, s lassanként a legnagyobb istenek közé emelkedik. Bés fokozódó népszerűsége már az újbirodalom korában is megfigyelhető.³² Egy ramesszida-kori sírban mint Nílus isten jelenik meg,³³ egy késői hawarai koporsón pedig ő támasztja alá Šu szerepében Nut égistennőt,³⁴ s így mintegy a világegyetem fenntartójának szerepét játssza.

Bés későkorai fejlődésének szempontjából érdekes fejezetet jelentenek a fantasztikus külsejű Pantheos istenalakok, melyek sokszor Bés-fejjel jelennek meg. Egy B. H. Stricker által elemzett³⁵ ábrázoláson az istenségnek négy szárnya, négy karja van, és törzséhez madártest illeszkedik. Arca Bésé, ennek két oldalán azonban különböző állatfejek nőnek ki. Térde oroszlán, lábfeje sakálfej formáját mutatja. Az istenség egy saját farkába harapó (uroboros) kígyón áll, mely különféle, az egyiptomiak által gyűlölt állatokat zár körül. Itt valószínűleg Hormerti ábrázolásával állunk szemben, a fő fej azonban az istennek mindenestre Bés jelleget ad. Bés (Bs) neve egyiptomiul hasonlóan hangzott a bs «titkos alak»³⁶ szóhoz, s így érthető, hogy a minden hatalmat magukban egyesítő istenségek külsejét alapvetően ő határozza meg. Ezeknek az istenségeknek a fantasztikus jellege könnyen összefüggésbe hozható a legendának azzal a részével, mely Bés alakváltozásairól beszél. Ezekkel az istenségekkel közeli rokonságot mutat a római, különösen fontos szerepet játszó Tutu oroszlán isten, mely szintén panteisztikus és Béshez közel álló vonásokat mutat. Sauneron alapvető tanulmányában rámutatott arra, hogy az istenségből kinövő állatfejek a szolgálatában álló démonokra utalnak,³⁷ s ezek néha külön is megjelennek mellette. Ugyanez vonatkozatható valószínűleg a Bés-fejű Patheosokra is, amelyek így mintegy a démonok vezérének a funkcióját is betöltik. Bés démoni vonásainak előtérbe kerülésénél ezeknek az ábrázolásoknak nyilván nem kis szerepük volt.

Bés jellemző vonásai között a régi vallásban is kétségtelenül apotropaikus jellege dominál, megvédő pártfogoltjait minden baj és káros behatás ellen. Az ilyen istenségek azonban gyakran egyúttal veszélyeket ártó lények is, hiszen csak így tudják távol tartani a veszélyeket.

A Bés-serű istenalakok harcias természete már korán megnyilvánul. A kezdeti periódusra vonatkozólag jó felvilágosítást nyújtanak a középbirodalmi varázspálcák ábrázolásai.³⁸ Később, különösen a görög-római időkben ez a vonás egyre inkább dominálóvá lesz, a terracották között nagy számban fordulnak elő a karddal, pajzzsal felgyverkezett, páncélt viselő,³⁹ néha kifejezetten centurio külsejű Bések. Megemlítendő-

der Ägypter.² Berlin—Leipzig 1934 147 és másutt, *H. Bonnet*: Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin, 1952. 101 skk. stb. *Kl. Parlasca*: Zwei ägyptische Bronzen aus dem Heraion von Samos. Mitt. des Deutschen Arch. Inst. Athenische Abt. 68. 1953. 128 skk. *B. H. Stricker*: Bes de danser OMRO NR. XXXVII. 1956. *F. Jesi*: Bes initiateur. Aegyptus XXXVIII. 1958. 171 skk. stb.

³² Deir el Médinehben házi falfestményeken is megjelenik. *P. Bruyère*: Deir el Médineh (1934—35) III.

³³ *N. de G. Davies*: Two Ramesside Tombs. New York 1927 37, *Bonnet*: Reallexikon 108.

³⁴ *Bonnet*: Reallexikon ibid.

³⁵ De grote zeeslang. Leiden 1953 5 sk. Fig. 1. (Mededelingen en Verhandelingen von het Vooraziatisch—Egyptisch Genootschap «Ex Oriente Lux» N° 10) A pantheisztikus istenekre ld. még *R. Pettazzoni*: L'Antiquité Classique 18 1949. 274 skk. *Campbell Bonner*: Studies in Magical Amulets chiefly Graeco—Egyptian. London 1950. 8, 15, 156. Pl. XII. *W. Fr. Bissing*: Zur Deutung der «pantheistischen» Besfiguren. ZÁS 75 (1939) 130 skk.

³⁶ Wb. I. 474 *P. Bruyère*: Deir el Médineh III. 96.

³⁷ *S. Sauneron*: La nouveau sphinx composite du Brooklyn Museum... JNES XIX 1960 278 skk.

³⁸ *Bonnet*: Reallexikon 103.

³⁹ *P. Perdrizet*: Les terres cuites grecques d'Égypte de la Collection Fouquet. Nancy—Paris—Strasbourg 1921 II. pl. XLI. *Erman*: Religion 392 sk. Abb. 170.

nek tartjuk, hogy a császárkorban Bés lovasként is megjelenik.⁴⁰ Bár erősen kétségbe vonható, hogy ezek összefüggésben állnak a legendának azzal a részével, mely szerint a démon lovak hangját utánozta, a lónak a túlvilág-hittel fennálló kapcsolata azonban ezeket vizsgálataink szempontjából is figyelemre méltóvá teszi.⁴¹

Ezzel eljutottunk Bésnek és a vele rokon istenalakoknak ahhoz a sajátosságához, mely a kereszténység gonosz démonaival való azonosítást elősegíthette: az alvilággal és túlvilági élettel kapcsolatos hiedelmekben játszott szerepéhez. Az újbirodalmi sírokból még mint a halott védője és felvidámítója jelent meg,⁴² a Halottak könyvében azonban már ijesztő démoni arculata érvényesült.⁴³ A 28. fejezet illusztrációján egy késsel felfegyverkezett, Béshez hasonló «Harcos»-nak nevezett démon fenyegeti az elhunytat.⁴⁴ A szöveg szerint a túlvilágra kerülők szívét szokta elrabolni. A 145. fejezetben is feltűnik egy Béshez hasonló, Segeb nevű ijesztő lény.⁴⁵ Számunkra most főleg azok az adatok lényegesek, melyek Bésnek a császárkorban megmutatkozó alvilágisten jellegére vetnek fényt. Erre különösen a Graeco-egyiptomi mágikus papiruszokban található értékes felvilágosításokat. Ezeknek két helye⁴⁶ ismerteti azt az eljárást, melynek segítségével Béstől álomjóslást lehet kapni, vagy pedig személyes megjelenésre lehet kényszeríteni. Az e korban erősen divatos újplatonikus és hermetikus filozófia egyik középponti témája éppen az istenséggel való egyesülés, a varázspapiruszoknak az istenség megjelenését kikényszerítő eljárásait e tanok vulgarizálásának és a néphöz való alkalmazásának is tekinthetjük.

Az egyik szöveg szerint a *lenyugvó naphoz* kell imát mondani, s megkérni arra, hogy vezesse elő a jósló istenséget.⁴⁷ Ez azt bizonyítja, hogy e korban az alvilágot⁴⁸ tartották Bés lakóhelyének. Más alvilági istenekhez, Anubishoz,⁴⁹ Thóth-Hermészhez⁵⁰ hasonlóan Bés is megjelenik kezében az alvilág kulcsával.⁵¹ Szepulkrális, valamint a túlvilággal összefüggő szerepére és a korai kereszténységgel való kapcsolatára érdekes fényt vet egy lelet: egy sírból előkerült, keresztel ellátott nyakláncra egy Bés-szobor függött.⁵²

⁴⁰ W. Weber: Die ägyptisch—griechischen Terracotten. Textband. Berlin 1914 Abb. 38.

⁴¹ A kérdéstről összefoglalóan: L. Malten: Das Pferd im Totenglauben. Jahrb. des deutschen Arch. Inst. Bd. XXIX, (1914) 179 skk.

⁴² Ld. Pl. N. de Garis Davies: i. m. pl. XXXI, Th. M. Davis: The Tomb of Jouija and Touyou. London, 1907 33 skk., Fig. 2—3 stb.

⁴³ A Bés a vele rokon istenségek túlvilági szerepére összefoglalóan ld. Krall: i. m. 87. Bonnet: Reallexikon 109.

⁴⁴ E. Naville: Das ägyptische Totenbuch. Berlin 1886 Taf. XXXIX.

⁴⁵ E. Naville: Taf XLVII. Bés ijesztő és egyúttal humoros jellegére jól rávilágít az a tény, hogy a gyermekek körében, úgy látszik, a «mumus» szerepét játszotta. Egy ábrázolás szerint egy fiú társaival való játék közben Bés-szerű démonnak öltözött. (Wreszinski: Atlas III. 27. Bonnet: Reallexikon 109.)

⁴⁶ PGM. II. 10. sk. (Pap. Gr. Brit. Mus. CXXI), PGM. II. 48 sk. (Pap. Gr. CXXII. Brit. Mus.) Ld. még Th. Hopfner: Oriental-Religionsgeschichtliches aus den griechischen Zauberpapyri. Ägyptens. AO III. 1931. 328 sk. u. a. Griechisch ägyptischer Offenbarungszauber II. Leipzig 1924 §. 185 skk.

⁴⁷ PGM. II. 49. Az ünnepélyes megszólítás után a varázsló így könyörög a napistenhez: ἦν γαίης κενθμῶνα μόλῃς, νεκῶν ἐν χώρῳ, πέμψον μάντιν ἐξ ἀδύτων τὸν ἀληθέα, λιτομαίσε . . . κύριε, ἐκπέμψον τὸν ἱερόν δαίμονα . . .

⁴⁸ K. Preisendanz: Akephalos der kopflose Gott. (Beihefte zum «Alten Orient» Heft 8) Leipzig 1926 45. Teljesen érthetetlen, hogy PGM. II. 48 Anm. 3-ban miért írja azt, hogy Bést égi lakásából kell előhívni.

⁴⁹ S. Morenz: Anubis mit dem Schlüssel. Wiss. Zeitschrift der Karl Marx Universität Leipzig III. 1953—54. 79 skk.

⁵⁰ Erman: Religion 409.

⁵¹ Morenz: i. m. 82.

⁵² R. Engelbach: Introduction to Egyptian Archaeology. Cairo 1946. 244. A szinkretizmus legkésőbbi szakaszában Bést Krisztussal is azonosították. Kropp: i. m. III. 10. Taf. 3. Bés és a gyermek Horus közeli kapcsolata nagyban hozzájárulhatott ehhez az egyébként nehezen magyarázható azonosításhoz. A Horus-táblákon pl. a vadállatokat ártalmatlanná tevő Harpokratés felett rendszerint Bés-fej jelenik meg. Egyes gemmákon viszont Harpokratés emelkedik ki Bés fejéből v. fejetlen testéből. A. A. Barb: Diva

Mint az előbbiekből látható, a római korban alvilági, démoni jellege került előtérbe. Ezzel függ össze valószínűleg jóisten szerepe is, hiszen az alvilági szellemeknek és halottaknak ebben a korban nagy szerepük volt a jövődömondásban.

Az i. sz. IV. század közepén Abydosban, Osiris hajdani szent városában már Bés volt a legjelentősebb istenség. Ammianus Marcellinus⁵³ beszél jósdájának működéséről: XIX. 3—5 *materiam autem in infinitum quaestionibus extendendis dedit occasio vilis et parva: oppidum est Abydum in Thebaidis partis situm extremo. Hic Besae dei localiter*

1. kép

appellati oraculum quondam futura pandebat priscis circumiacentium regionum caerimoniis solitum coli. Et quoniam quidam praesentes, pars per alios desiderium indice missa scriptura supplicationibus espressa conceptis, consulta nominum scitabantur, chartulae sive membranae, continens quae petebantur, post data quoque responsa interdum remanebant in fano. Ex his aliqua ad imperatorem maligne sunt missa . . . Az istenséghez tehát írásban lehetett felvilágosításért fordulni. Az ott levő cédulák közül néhányat elküldtek az

Matrix. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XVI. 1953. Pl. 31 d. és 33 d. Kapcsolatukra ld. még *Campbell, Bonner*: i. m. 24 sk. Pl. II. fig. 30—32. Egyes terracották a gyermek Horushoz hasonló szopós Béseket mutatnak. *Perdrizet*: i. m. II. pl. XLII, XLIV. vö. még vol. I. 15.

⁵³ XIX 3 skk.

uralkodóhoz, s mivel kiderült, hogy némelyek a császári hatalomra vonatkozólag is tettek fel kérdéseket, külön megbízott szállt ki a vizsgálat lefolytatására. Előkelő személyiségek, többek között Egyiptom egyik volt praefectusa is belekeveredett az ügybe.

A memphisi Sarapieion ásatása során is került elő Bés szobor (ma a Louvre-ban I. kép),⁵⁴ s lehetséges, hogy itt is — Apishoz hasonlóan jósló szerepe volt, s emellett valószínűleg termékenységet biztosító istennek is tekintették.

A korábban jelentéktelen Bés tehát a császárkor végére Egyiptom nagy isteneit is háttérbe szorította. Ennek ellenére, bár mint a fentebbiekből kitűnt, ha Bés későkori jellemző vonásai nagyban hozzá is járultak gonosz szellem szerepéhez, a legenda ezeket keresztény szellemben értelmezte át. Ha a kopt varázsszövegeket vesszük szemügyre, szembetűnő az ellentét. A mágikus irodalom a régi pogány vágányokon haladt, s Isist és Horust, sőt még más isteneket is régi mítoszaiknak megfelelő formában szerepeltette.⁵⁵ Bés körül azonban az egyiptomi vallás fénykora idején sem alakultak ki mítoszok, így alakja sokkal inkább ki volt téve a változásoknak, és átértelmezéseknek, mint a nagy isteneké. Ennek az átalakulásnak oroszlánrésze azonban még a pogány korra esett, és a kopt legendaíró a népi hiedelmek sok alvilági és démoni vonással rendelkező Bés istenét nem alap nélkül ruházta fel a gonosz szellemek számos legendából jól ismert tulajdonságaival.

⁵⁴ *J. Ph Lauer—Ch. Picard: Les statues Ptolémaïques du Sarapieion de Memphis. Paris 1955. 9. fig. 5.*

⁵⁵ *Pl. Amon és Thoth. W. H. Worrell: Coptic Magical and Medical Texts. Orientalia IV. 1935 1 skk.*